

«Υπόθεση Αγνής Ρουσοπούλου»: έμφυλες ιεραρχίες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

της Άννας Ιάσμη*

Το 1928 ιδρύεται τελικά το Συμβούλιο της Επικρατείας, που αποτελούσε θεσμική προτεραιότητα του Βενιζέλου από το 1911, σε μια εποχή δύσκολη για την κοινοβουλευτική δημοκρατία και τους φιλελεύθερους συνταγματικούς θεσμούς. Το Συμβούλιο, ωστόσο, υπήρξε άτολμο σε κεφαλαιώδη κοινωνικά ζητήματα, όπως η ισότητα των φύλων.¹

Στις 15 Μαΐου 1929 η Αγνή Ρουσοπούλου ασκεί αίτηση ακύρωσης στο Συμβούλιο της Επικρατείας, διότι η Εξεταστική Επιτροπή του είχε νωρίτερα απορρίψει τη συμμετοχή της στον πρώτο διαγωνισμό για την πρόσληψη εισηγητών στο νεοσύστατο ανώτατο δικαστήριο με την αιτιολογία ότι είναι γυναίκα.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της απόφασης και των πολιτικών-κοινωνικών συμφραζομένων, θεωρώ αναγκαίο να παρουσιάσω με συντομία ποια ήταν αυτή η γυναίκα, η Αγνή Ρουσοπούλου (Στουδίτου είναι το επώνυμο του συζύγου της, το οποίο και χρησιμοποιεί μέχρι τη διάζευξή τους). Η Αγνή Ρουσοπούλου γεννήθηκε το 1901 στην Αθήνα από εύπορη αστική οικογένεια: ο πατέρας της ίδρυσε την «Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία», ενώ η μητέρα της, Ελένη Ρουσοπούλου, υπήρξε από τις στενότερες συνεργάτιδες της Καλλιρόης Παρρέν στο Λύκειο Ελληνίδων, αντιπρόεδρος στο Συμβούλιο των Ελληνίδων και υπεύθυνη για την έκδοση του περιοδικού «Ελληνίς». Έχοντας ανατραφεί σε ένα προοδευτικό αστικό περιβάλλον με ισχυρές φεμινιστικές επιρροές, η Αγνή φοίτησε στη Νομική Σχολή Αθηνών, μία εκ των πέντε φοιτητριών του ακαδημαϊκού έτους 1918. Στη συνέχεια, αφού πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Λειψία και στο Ρότσεστερ πάνω στο εργατικό δίκαιο, επέστρεψε στην Αθήνα όπου και ανέπτυξε πολύμορφη δράση στο γυναικείο κίνημα. Ήταν προϊσταμένη του νομικού τμήματος του Συμβουλίου Ελληνίδων και ένα από τα πιο δραστήρια μέλη της «Διεθνούς Ομοσπονδίας Γυναικών Δικηγόρων». Αρθρογραφούσε στα φεμινιστικά περιοδικά «Ελληνίς» και «Ο Αγώνας της Γυναίκας» για την κοινωνική πολιτική και την εργατική νομοθεσία, ασχολήθηκε με το μεταναστευτικό πρόβλημα, τα ποινικά δικαστήρια ανηλίκων, με ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας και τοπικής αυτοδιοίκησης, καθώς και με ποικίλα άλλα θέματα (όπως με το ζήτημα της νομικής θέσης της γυναίκας στον Αστικό Κώδικα, την προίκα, τις παράνομες υιοθεσίες κλπ.)

*Φοιτήτρια Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

¹ Αλιβιζάτος Νίκος, «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: Ένα ιστορικό παράδοξο;» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιμ. Χρήστου Χατζηιωσήφ, Τόμος Β2, σ. 245-257

Η Αγνή Ρουσοπούλου ήταν στενή συνεργάτιδα του Αλέξανδρου Σβώλου και μία από τις γυναίκες-πρωταγωνίστριες στην εξάπλωση του δημοκρατικού σοσιαλισμού. Συμμετείχε στην Ελληνική Λαϊκή Δημοκρατία πρώτα, με πρόεδρο τον Αλ. Σβώλο, στο προοδευτικό κίνημα του Γεωργίου Καρτάλη έπειτα, και , τέλος, διετέλεσε Πρόεδρος του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου. Η πολιτική της δράση, βέβαια, εκτείνεται πολύ πέρα από το Μεσοπόλεμο: στα χρόνια της αντίστασης, τη δικτατορία, τη μεταπολίτευση, έως και το 1976 που ήταν υποψήφια βουλευτής.

Ο Αλέξανδρος Σβώλος, που θεωρείται «φωτισμένος άνδρας» από τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου, ανέλαβε την υπεράσπισή της στην εν λόγω δίκη του 1929 –σημειωτέον μια από τις πρώτες του Συμβουλίου της Επικρατείας. Το θέμα συζητήθηκε με αυξημένη Ολομέλεια και, όπως προσφυώς είπε η ίδια η Αγνή Ρουσοπούλου: «Σε πανηγυρική συνεδρίαση το Συμβούλιο απέρριψε πανηγυρικά την αίτησή μου»! Ο εισηγητής (και αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας) κ. Στάμος Παπαφράγκος επικαλέστηκε στην έκθεσή του μια σειρά από επιχειρήματα κατά του διορισμού γυναικών σε δημόσιες θέσεις, ιδίως σε θέσεις δικαστών. Ωστόσο, επειδή οι απόψεις του θα οδηγούσαν στην ακυρότητα γενικά του διορισμού γυναικών, όπου δεν προβλεπόταν ρητά από το νόμο η είσοδός τους, περιόρισε την εφαρμογή τους στις δικαστικές θέσεις μόνο, βάσει του άρθρου 6 του Συντάγματος και της ερμηνευτικής του δήλωσης.

Το άρθρο 6 του Συντάγματος του 1927 επαναλαμβάνει τη διατύπωση του Συντάγματος του 1911, σύμφωνα με την οποία στις δημόσιες υπηρεσίες γίνονται δεκτοί μόνο Έλληνες πολίτες, ωστόσο συνοδεύεται από μια ερμηνευτική δήλωση που ορίζει ότι «Η λέξις *πολίτης* και εις το άρθρον τούτο, ως και εις τα άλλα άρθρα, έχει την έννοιαν του Έλληνοσ υπηκόου, του έχοντος δηλαδή ελληνικήν ιθαγένειαν, αδιακρίτως φύλου και ηλικίας». Τέλος προστίθεται ότι: «Πολιτικά δικαιώματα εις τας γυναίκας δύνανται να απονεμηθώσι δια νόμου». Ειδικά η τελευταία πρόταση, εμπνευσμένη από τις αρχές του δημοκρατικού φιλελευθερισμού και κάτω από την αυξανόμενη πίεση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου στο θέμα της ψήφου των γυναικών. Γι' αυτό η κοινοβουλευτική επιτροπή για την επεξεργασία του Συντάγματος έσπευσε να αναφέρει στην έκθεσή της: «Η προσθήκη αυτή εκρίθη ενδεδειγμένη επειδή εγεννήθη το ζήτημα εάν εκ της ερμηνευτικής δηλώσεως απέρρευε χορήγησις εις τας γυναίκας τοιούτων δικαιωμάτων, έκρινε δε η επιτροπή ότι δεν είναι του παρόντος έργον η περί παροχής πολιτικών δικαιωμάτων εις τας γυναίκας έρευνα αλλ' ότι σκόπιμο είναι να διατυπωθεί ως προς το θέμα τούτο ότι η νομοθετική εξουσία εν τω μέλλοντι δύναται αύτη να χορηγήσει τοιαύτης φύσεως δικαιώματα, οψέποτε ήθελε διαπιστώσει ώριμον την προς τούτον κοινήν συνείδησην».²

² Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σελ. 131, υποσημ. 48

Φυσικά η «κοινή συνείδηση» των δεκαετιών 1920 και 1930, με τις αλληπάλληλες πολιτικές διακυμάνσεις, την οικονομική κρίση και το φάντασμα του πολέμου να πλανάται, χαρακτηρίζεται από πνευματική σκνηρία, συνυφασμένη με αντιλήψεις και δομές αιώνων αναφορικά με την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Αν σε αυτά προστεθεί η αδράνεια και η έλλειψη κοινωνικής συνείδησης των Ελληνίδων της εποχής, εύκολα καταλαβαίνει κανείς τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η μικρή μειοψηφία των Ελληνίδων φεμινιστριών. Σε κάθε περίπτωση, και παρά την ευνοϊκή διατύπωση του Συντάγματος –το οποίο ο κ. Ν. Αλιβιζάτος θεωρεί ως ένα από τα δημοκρατικότερα Συντάγματα που είχε ποτέ η Ελλάδα³-, οι γυναίκες αποκτούν το πρώτο τους πολιτικό δικαίωμα το 1930: το δικαίωμα του εκλέγειν στις δημοτικές εκλογές, ύστερα από μακροχρόνιους αγώνες. Αντίθετα, το δικαίωμα του εκλέγεσθαι στις δημοτικές εκλογές κατακτάται τρία χρόνια αργότερα, με θετική γνωμοδότηση⁴ του Αλέξανδρου Σβώλου. Ακόμη και τότε όμως, τα Πρωτοδικεία της χώρας –με εξαίρεση το Πρωτοδικείο Σερρών- δεν εγκρίνουν την υποψηφιότητα των γυναικών. Το δικαίωμα της ψήφου στις βουλευτικές εκλογές (όπως όλοι γνωρίζουμε), δίδεται πολύ αργότερα, το 1952, όταν πια οι αγώνες των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου έχουν ξεχαστεί και η ευρύτερη πολιτική έχει απορροφήσει –και υποβιβάσει ταυτόχρονα- τους στόχους του γυναικείου κινήματος⁵.

Επιστρέφοντας στο 1929 και την υπόθεση της Αγνής Ρουσοπούλου, θα διαπιστώσουμε ότι το άρθρο 6 του Συντάγματος και η συνακόλουθη ερμηνευτική δήλωση προκάλεσαν αντιφατικές ερμηνείες, που επιβεβαιώνουν την προσέγγιση εκείνη⁶ που θεωρεί το φύλο ως πρωταρχικό τρόπο νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας και ιεραρχίας. Οι ουσιοκρατικές παραδοχές για τη φυσική διαφορά καταγράφονται στις μεταφορικές χρήσεις του φύλου στην πολιτική –εν προκειμένω αφορούν στον αποκλεισμό των γυναικών από τη δημόσια ζωή και στην κατάδειξη μιας εκ των θεμελιωδέστερων αντιφάσεων της δημοκρατίας.

Συγκεκριμένα, στην απόφαση 42/1929 το Συμβούλιο της Επικρατείας, όπως και οι περισσότεροι έγκριτοι νομικοί της εποχής, υποστηρίζουν ότι η ερμηνευτική δήλωση δεν καθιερώνει την αρχή της ισότητας «εις πάσας ανεξαιρέτως τας δημοσίας λειτουργίας και θέσεις, διορίζοντας εφεξής άνδρες ή γυναίκες άνευ ουδεμίας εξαιρέσεως». Ναι μεν, συνεχίζει η απόφαση επί της αιτήσεως της Αγνής Ρουσοπούλου, ο ν. 3713/1928 (περί ιδρύσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας) δεν περιλαμβάνει διάταξη ότι μόνο άρρενες μπορούν να διορισθούν εισηγητές, αλλά από τη διατύπωση των σχετικών προς

³ Αλιβιζάτος Νίκος, ό.π., σελ. 37

⁴ Η γνωμοδότηση του Αλ. Σβώλου δημοσιεύτηκε στον *Αγώνα της Γυναίκας* τ.166-167 (1933)

⁵ Αβδελά Έφη - Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σελ. 96-97

⁶ Joan Wallach Scott, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης» στο *Σιωπηρές Ιστορίες – Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, επιμ. Αβδελά Έφη- Ψαρρά Αγγέλικα

τα προσόντα των μελών του Συμβουλίου διατάξεων – ιδίως την εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων- και από το πνεύμα όλης της νομοθεσίας, ιδιαίτερα των νόμων περί οργανισμού των δικαστηρίων και περί προσόντων των δικαστικών υπαλλήλων, προκύπτει σαφώς ότι στις θέσεις των Εισηγητών δεν επιτρέπεται ο διορισμός γυναικών. Αυτή είναι και η συνοπτική αιτιολογία της απόρριψης της αίτησης της Ρουσοπούλου.

Εξετάζοντας την επιχειρηματολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας 80 χρόνια μετά, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι το γράμμα του Σ παραβιάστηκε με την αναγκαία επίκληση στο πνεύμα του, καθώς πρόκειται για μια χαρακτηριστική περίπτωση διάκρισης λόγω φύλου, εκεί που καμία διαφορετική μεταχείριση (εννοείται λόγω φύλου) δε δικαιολογείται. Παρόλ'αυτά διαπιστώνουμε ότι, για μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων των δικαστών του Συμβουλίου της Επικρατείας, η έμφυλη τάξη πραγμάτων είναι τόσο αυτονόητη και παγιωμένη, ώστε δε χρειάζεται καν στην αιτιολόγηση της απόφασης να εκτεθεί γιατί ειδικότερα οι γυναίκες δεν μπορούν να διορισθούν ως Συμβούλιο, ποια είναι αυτή η «ξεχωριστή» ικανότητα / ιδιότητα των Συμβούλων της Επικρατείας που οι ίδιες δε θα μπορούσαν ποτέ να αναπτύξουν.

Την εποχή εκείνη διαμορφώνονται δύο διαμετρικά αντίθετες θέσεις: από τη μία οι φεμινιστικές οργανώσεις και ορισμένοι άντρες που υπερασπίζονται την υπόθεση των γυναικών, όπως ο καθηγητής Αλ. Σβώλος, θεωρούν αντισυνταγματική διάκριση οποιαδήποτε διάταξη θέτει περιορισμούς στην είσοδο των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες και απαιτούν να εφαρμοστεί κατά γράμμα η ερμηνευτική δήλωση. Από την άλλη οι νομικοί⁷, το Συμβούλιο της Επικρατείας, ο νομοθέτης εν τέλει, παραπέμπουν συνεχώς στο πνεύμα της και συντάσσουν περιοριστικές διατάξεις αποτρέποντας το διορισμό γυναικών στις «μείζονος σπουδαιότητας» θέσεις. Με μια γρήγορη ματιά στα στατιστικά δεδομένα της εποχής διαπιστώνουμε ότι το 1928 οι Ελληνίδες αποτελούν το 11% των δημοσίων υπαλλήλων στη Διοίκηση, ενώ στη Δικαιοσύνη ειδικότερα μόλις το 4%⁸. Πέρα από τα ποσοτικά δεδομένα, παρατηρούμε τη σταδιακή θέσπιση ενός νομοθετικού πλαισίου στη δημόσια διοίκηση που ορίζει, βάση τη φυλετική υπαγωγή, τα ανυπέρβλητα όρια των δραστηριοτήτων των γυναικών ως δημοσίων υπαλλήλων εδώ αναφέρομαι κυρίως στις αυξημένες προϋποθέσεις αλλά και τους προσωρινούς αποκλεισμούς που αντιμετώπισαν με συλλογικούς αγώνες οι γυναίκες εκείνη την περίοδο. Όπως παρατηρεί η κ. Έφη Αβδελά, η έννοια δημόσιος υπάλληλος είναι κατά προτεραιότητα αρσενική και δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή στο θηλυκό παρά μόνο εφόσον εξασφαλίζεται αυτή η προτεραιότητα⁹. Τουλάχιστον δύο φορές θα ακουστεί στη Βουλή η πρόταση να

⁷ Ενδεικτικά Ηλ. Κυριακόπουλος, Στ. Παπαφράγκος

⁸ Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σελ. 112

⁹ Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σελ. 135

απαγορευτεί εντελώς ο διορισμός γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες –την πρώτη φορά τον Ιούνιο του 1929 από το βουλευτή Τ. Αναστασίου και τη δεύτερη το 1933 από το βουλευτή Α. Πάλλη που προέβαλε ως λόγο την ανεργία νέων ανδρών. Όσον αφορά τις υπηρεσίες με υψηλό κύρος και αμοιβή, οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις θεσπίστηκαν ακριβώς όταν ορισμένες γυναίκες, με ανώτερη μόρφωση και επαγγελματική κατάρτιση, διεκδίκησαν για πρώτη φορά το διορισμό τους σε ανώτερες ιεραρχικά θέσεις- όπως στην υπόθεση της Αγνής Ρουσοπούλου στο δικαστικό κλάδο.

Το ζήτημα συνδέεται στενά με την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες: εφόσον δεν έχουν δικαίωμα ψήφου και θεωρούνται ανήλικες βάσει του νόμου, είναι αυτονόητο ότι δεν μπορούν να γίνουν δικαστές. Στο πλαίσιο αυτό της φαύλης νομικής λογικής είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς απάντησε ο Αλ. Σβώλος, καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου, της «ελευθερωτάτης των εδρών» κατά τη διατύπωση του Ν. Ι. Σαρίπολου, που και ο ίδιος υιοθέτησε στον εναρκτήριο λόγο του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1929. Διακατεχόμενος από πνεύμα ελευθερίας ο Αλ. Σβώλος χαρακτήρισε την απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας ως «μια κατάφωρη παρανομία και μια ασύγκριτη αδικία»¹⁰, ενώ τόνισε ότι θα αποτελέσει ιστορικό στίγμα της πρώτης δράσης του Συμβουλίου. Η είσοδος στις δημόσιες υπηρεσίες θεωρήθηκε ανέκαθεν ως «πολιτικό δικαίωμα», το οποίο απολαμβάνουν όλοι οι πολίτες. Στην ευρεία έννοια του πολίτη δεν αποκλείονται οι γυναίκες, ούτε στα Συντάγματα των ετών 1844 και 1864, ούτε στη νομοθεσία- παρά μόνο στο εκλογικό δίκαιο, το οποίο ανέκαθεν συνδυάστηκε με την εγγραφή αρρένων στα μητρώα. Εφόσον οι γυναίκες αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια, επομένως, και εφόσον δεν υπάρχει συνταγματική ή ρητή νομοθετική διάταξη που να αποκλείει ρητά τις γυναίκες από τις δημόσιες θέσεις, έπεται ότι το ισχύσαν δίκαιο μέχρι του Σ 1927 δεν απαγόρευε το διορισμό γυναικών- το αυτό δεχόταν και ο Ν. Ν. Σαρίπολος. Άλλωστε, προς αυτή την ερμηνεία συνηγορεί η προσέλευση πολλών γυναικών σε ιδιωτικές και δημόσιες θέσεις και η συμμετοχή τους σε εκατοντάδες δημόσιους διαγωνισμούς. Η πολιτική κίνηση των οργανωμένων γυναικών, όπως αυτή εκδηλώθηκε στη Γ' και Δ' Αναθεωρητική Συνέλευση του 1927, η οποία απέβλεπε στην πλήρη εξίσωση των γυναικών ως προς τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα, είχε ως αποτέλεσμα να θεσπιστεί το νέο άρθρο 6 και η συνακόλουθη ερμηνευτική δήλωση. Σύμφωνα με τον Αλ. Σβώλο, η ερμηνευτική δήλωση δεν είχε ως σκοπό να επιτρέψει για πρώτη φορά την είσοδο των γυναικών σε δημόσιες υπηρεσίες (αφού η κατάληψη χιλιάδων θέσεων από γυναίκες ήταν γεγονός), αλλά να εμποδίσει τη νομοθεσία να θέσει φραγμούς στο διορισμό γυναικών σε ορισμένες θέσεις.

Περαιτέρω, στο υπόμνημά του ο Αλ. Σβώλος δίνει κάποια συγκριτικά στοιχεία άλλων «πολιτισμένων» χωρών: σε πλείστα άλλα κράτη οι γυναίκες έχουν ήδη κατακτήσει ανώτερες δημόσιες θέσεις, ακόμα και στα βαλκανικά.

¹⁰ Βλ. το υπόμνημα των δικηγόρων Αλ. Σβώλου και Π. Γουναράκη στην υπόθεση της Αγνής Ρουσοπούλου, όπως δημοσιεύτηκε στον *Αγώνα της Γυναίκας*, τ. 95 (1929)

Όσον αφορά το γενικότερο ζήτημα απονομής πολιτικών δικαιωμάτων, στο βιβλίο του «Το νέο Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος» προσπαθεί να εξηγήσει γιατί οι «λατινικές» χώρες, ανάμεσά τους κι η Ελλάδα, με «συναισθηματικότεραν παράδοσιν περί γυναικός» και «διάφορον διάπλασιν και στάσιν έναντι της κοινωνικής χειραφετήσεώς τους», είναι φυσικό να καθυστέρησαν σε σύγκριση με τις αγγλοσαξωνικές στην εκτίμηση της νέας θέσης των ανθρώπινων παραγόντων της κοινωνικής ζωής». Αλλά τη συνταγματική θεωρία του Αλ. Σβώλου σε σχέση με το γυναικείο ζήτημα θα εκθέσουμε με συντομία λίγο παρακάτω.

Επιστρέφοντας στην επιχειρηματολογία του στη δίκη της Αγνής Ρουσοπούλου παρατηρούμε με πόση ενάργεια ο Αλ. Σβώλος ερμηνεύει το Σύνταγμα σύμφωνα με τις προοδευτικές του- φεμινιστικές θα λέγαμε για την εποχή- αντιλήψεις: « Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι γενικώς τα Συντάγματά μας πάντοτε υπήρξαν προοδευτικά, διότι τοιαύτη είναι η διάθεσις του λαού μας... Είναι συνεπώς σαφές ότι το γενικόν πνεύμα όπερ διήπε τον Συνταγματικόν Νομοθέτην ηνύει την εξίσωση των δύο φύλων και ως προς τα εκλογικά δικαιώματα ακόμη, των οποίων η παραχώρησις ήτο δυσκολότερα, και ότι εξάλλου εθεωρήθη αρκετή η δια της ερμηνευτικής δηλώσεως καθιέρωσις της ισότητος των δικαιωμάτων δια την είσοδον εις τα Κρατικάς Υπηρεσίας. Η έννοια, άλλωστε, της ερμηνευτικής δηλώσεως είναι απόρροια της αρχής, η οποία από ημίσεως αιώνας και πλέον εφαρμόζεται, της στρατολογίας δηλαδή των δημοσίων υπηρεσιών επί τη βάσει προσόντων. Η καθιέρωσις της αρχής αυτής αποτελεί μίαν κατάκτησιν της ανθρώπινης αξίας απέναντι της εννοίας επί τη βάσει της οποίας εγίνοντο πριν οι διορισμοί. Επί τη βάσει της αρχής αυτής δεν είναι λογικώς νοητόν πώς εις άνθρωπος κατέχων τας γνώσεις και την κατάρτισιν η οποία αποτελεί προσόν δια τινά θέσιν, στερείται του δικαιώματος να την αναλάβει μόνο δια λόγους αναγόμενους εις το φύλον»¹¹. Σε τελική ανάλυση, υπογραμμίζει, το δικαίωμα του διορίζεσθαι σε δημόσια υπηρεσία δεν είναι τόσο δικαίωμα συμμετοχής στην άσκηση πολιτικής εξουσίας, όσο είναι δικαίωμα προς εργασία και αυτοσυντήρηση, ενώ συμπερασματικά διατείνεται: «Δια την έννοια του άρθρου 6 του Σ δε δύναται ο νόμος να αποκλείσει από τινός δημοσίας θέσεως τας γυναίκας μόνο ένεκα του φύλου και το φύλον δεν δύναται να αποτελέσει προσόν του υπαλλήλου. Βεβαίως η λογική ερμηνεία της διατάξεως ταύτης δέχεται ότι δύναται δια νόμου να καθιερωθούν ρηταί εξαιρέσεις· αλλ' αύται, δια να είναι σύμφωνοι προς το Σύνταγμα πρέπει να στηρίζονται μόνο εις το αντικειμενικόν κριτήριον της σωματικής αδυναμίας του φύλου και ταύτης ερμηνευομένης κατά την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα»¹². Η σκέψη αυτή, εκφρασθείσα από τον Αλ. Σβώλο το 1929, εντοπίζεται σε σύγχρονες κοινοτικές Οδηγίες για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου... Ταυτόχρονα, στις αντιρρήσεις όσων υποστηρίζουν ότι με την ανωτέρω ερμηνεία του Συντάγματος οι γυναίκες θα βρεθούν γρήγορα στη θέση

¹¹ Βλ. το υπόμνημα ό.π.

¹² Βλ. το υπόμνημα ό.π.

του Προέδρου του Αρείου Πάγου, του Πρεσβευτή ή του Υπουργού, ο Αλ. Σβώλος απαντά με προκλητική αμεσότητα: «Και αν οι υποθέσεις αυτές επραγματοποιούνται ακόμη και σήμερα, δε θα απετέλουν κανενός είδους άτοπον, ουδέ θα έπρεπε να εκπλήξουν κανέναν, όπως ουδείς εκπλήττεται διότι εις αρκετάς Κυβερνήσεις Ευρωπαϊκών Δημοκρατιών (Αγγλία, Δανία, Σουηδία, Νορβηγία, Αμερική) γυναίκες υπήρξαν και είναι όχι μόνο δικασταί, Πρεσβευταί, Βουλευταί, Γερουσιασταί, αλλά και Υπουργοί και Κυβερνήται»¹³.

Οι παραπάνω θέσεις δεν πρέπει καθόλου να μας εκπλήξουν, μιας και βρίσκονται σε πλήρη αρμονία με τη γενικότερη συνταγματική θεωρία του Αλ. Σβώλου. Στις σύγχρονες τάσεις διευρύνσεως του εκλογικού δικαιώματος τονίζει τη γενικότερη σημασία της συμμετοχής των γυναικών στην εκλογική ισοπολιτεία. Αρχίζοντας από τη Γαλλική Επανάσταση εξετάζει το κίνημα της πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών και επιχειρηματολογεί υπέρ της γυναικείας ψήφου: «Η ιδέα της αυτονομίας του Λαού απαιτεί τη συμπλήρωσή της δια της συμμετοχής και των γυναικών»- ο Αλ. Σβώλος συμερίζεται τις απόψεις του Joseph Barthelemy ως φιλελεύθερος πολιτικός άνδρας. Θεωρεί πως είναι συνεπέστερο προς τη λογική της δημοκρατίας να υπάρχουν όσο το δυνατόν περισσότερα πρόσωπα αυτοκυβερνώμενα, δηλαδή δυνάμενα να μετέχουν της δημοκρατικής διακυβέρνησης¹⁴. Ένα- ένα καταρρίπτει τα επιχειρήματα των πολεμίων της γυναικείας χειραφέτησης αποδεικνύοντας τη σημαντική πρόοδο των Ελληνίδων στην κατάκτηση της κοινωνικής και οικονομικής τους αυτοτέλειας.

Για το ριζοσπάστη του καιρού εκείνου Αλ. Σβώλο η ψήφος των γυναικών είναι μέσο, έστω και πενιχρό, προστασίας των κοινωνικών και βιοποριστικών τους συμφερόντων. Κι αν ο φεμινισμός ως προς τη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν είναι κίνημα ταξικό, σύμφωνα με τον ίδιο, αλλά πρωτίστως αίτημα αναγόμενο στην ολοκλήρωση της «δημοκρατίας του πλήθους» και της ανθρωποκρατίας («από ισοπληθή προς τους άνδρας ομάδα ανθρωπίνων όντων»)¹⁵, τούτο δε σημαίνει ότι παραμένει αμέτοχος στα σοσιαλιστικά κελεύσματα της εποχής του: θεωρεί ότι στην προσπάθεια πολιτικής απελευθέρωσης θα πρωτοστατήσουν οι εργαζόμενες γυναίκες, και όχι οι ηθικώς ύποπτες «χειραφετημένες» της αριστοκρατικής κοινωνίας¹⁶. Στο σημείο αυτό δε θα μπορούσα να παραλείψω την αναφορά της συζύγου του Αλ. Σβώλου, Μαρίας (Δεσύπρη) Σβώλου, μιας από τις πιο δραστήριες φεμινίστριες του Μεσοπολέμου με πάμπολλες αγωνιστικές δράσεις και δημοσιεύσεις. Σύμφωνα με το δικό της ρηξικέλευθο ορισμό, ο φεμινισμός είναι ανακατάταξη του ανθρώπινου παράγοντα και δεν εξαντλείται σε ορισμένες διεκδικήσεις¹⁷. Ο Αλ.

¹³ Βλ. το υπόμνημα ό.π.

¹⁴ Σβώλος Αλέξανδρος, Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος, Αθήνα 1928, σελ. 232

¹⁵ Σβώλος Αλέξανδρος, ό.π., σελ. 236

¹⁶ Σβώλος Αλέξανδρος, ό.π., σελ. 259

¹⁷ Μαρία Σβώλου, Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 6

Σβώλος, επομένως, απορρίπτει ως αντιδραστικά και παρωχημένα τα κυριότερα επιχειρήματα εναντίον της ισοπολιτείας των γυναικών: την αρχή της «φυσικής» κατανομής των λειτουργιών μεταξύ των φύλων, την προϋπόθεση στρατιωτικής θητείας (την οποία χαρακτηρίζει ως πλέον απάνθρωπη υπηρεσία), την αδράνεια της πλειοψηφίας των γυναικών- «Ουδεμία πολιτική μεταρρύθμισις εξητήθη ποτέ από την πλειονοψηφίαν. Αι κατακτήσεις υπήρξαν πάντοτε έργον της πρωτοβουλίας των μειονοψηφιών, όπισθεν της οποίας η μεγάλη μάζα παρέμενεν, ως εκ της φύσεως της, αδρανής»¹⁸. Ακόμα, προβαίνει σε μια πλήρη καταγραφή των κρατών που αναγνωρίζουν το εκλογικό δικαίωμα των γυναικών (ΗΠΑ, Καναδάς, Σκανδιναβικές Χώρες, Ιρλανδία, Μεγ.Βρετανία, Γερμανία, Ρωσία κ.ά.) σε αντίστιξη προς στις χώρες όπου δεν υφίσταται ακόμα ισοπολιτεία των γυναικών (Γαλλία, Ελβετία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα, Τουρκία, Λατ. Αμερική, κλπ.)¹⁹. Κατά τον Αλ. Σβώλο ο αυξανόμενος αριθμός των χωρών όπου οι γυναίκες αποκτούν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα με τους άνδρες αποτελεί από πρακτική άποψη το καλύτερο επιχείρημα υπέρ της ισοπολιτείας των ανθρώπων.

Την άποψή του δε συμερίζονται οι λοιποί συνταγματολόγοι των αρχών του 20^{ου} αι. Εκτός από το Ν. Ι. Σαρίπολο, ο οποίος εκφράζει ρηξικέλευθες απόψεις για την εποχή του (1874) υποστηρίζοντας τη γυναικεία ψήφο²⁰, ο εγκυρότερος των συνταγματολόγων της δάσκαλος του Σβώλου Ν. Ν. Σαρίπολος μνημονεύει στο συνταγματικό του δίκαιο τη γνώμη του πατέρα του προσθέτοντας απλώς ότι «ο υιός είναι οπισθοδρομικότερος του πατρός». Αντίθετα, η Δ. Κυριακού, Θ. Φλογαΐτης, Ηλ. Ζέγγελης και Γ. Φιλάρετος είτε αρνούνται την ισοπολιτεία των γυναικών είτε δεν εκφράζουν γνώμη για το ζήτημα.²¹

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της ριζοσπαστικής θεώρησης της κοινωνικής πραγματικότητας και του Συνταγματικού Δικαίου από τον Αλ. Σβώλο είναι ενδιαφέρον να αναφέρουμε την προτροπή του προς τα δικαστήρια, τα εφορεύοντα επί της προεκλογικής και εκλογικής νομιμότητας να μη λάβουν υπ' όψη «τας αντισυνταγματάς ταύτας διατάξεις της εκλογικής νομοθεσίας ή και άλλας αναλόγους, καταργούσας την καθολικότητα της ψήφου»²².

Άλλωστε, πλήρη πολιτικά δικαιώματα, και το δικαίωμα της ψήφου βέβαια, αναγνωρίζονται για πρώτη φορά στην Ελληνίδα στις 20 Μαρτίου 1944 με πράξη της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (κυβέρνησης του βουνού), της οποίας ο Σβώλος ήταν πρόεδρος.

Κατόπιν όλων τούτων μπορεί κανείς να φανταστεί για ποιο λόγο ο Αλ. Σβώλος ανέλαβε την υπόθεση της Αγνής Ρουσοπούλου στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Οι δύο αυτοί άνθρωποι είχαν κοινούς αγώνες, παράλληλες πορείες

¹⁸ Σβώλος Αλέξανδρος, ό.π., σελ. 240

¹⁹ Σβώλος Αλέξανδρος, ό.π., σελ. 242, υποσημ. 2

²⁰ Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, σελ. 154 επ.

²¹ Σβώλος Αλέξανδρος, ό.π., σελ. 254, υποσημ. 1

²² Σβώλος Αλέξανδρος, ό.π., σελ. 265

και ήταν βαθιά ανθρωπιστές. Είκοσι χρόνια μετά το θάνατο του καθηγητή, η Αγνή Ρουσοπούλου μίλησε για αυτόν στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη με βαθιά εκτίμηση και θαυμασμό. Πέρα από την κοινή δράση που ανέπτυξαν στην πολιτική, η Ρουσοπούλου ήταν πολύτιμη συνεργάτιδα του Σβώλου στον αντικατοχικό αγώνα και ιδίως ως γραμματέας στην «Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών εν Αθήναις», οργάνωση σημαντική για τη δράση της στα ζητήματα της Μακεδονίας και της Θράκης. Οι μετέπειτα πορείες αμφοτέρων, πάντοτε σε αναφορά με το δημόσιο βίο και τη δράση της δημοκρατικής αριστεράς, δεν είναι του παρόντος να αναφερθούν, αλλά αξιοσημείωτο είναι ότι παραμένουν δραστήριοι και ενεργοί πολιτικά μέχρι τα τελευταία χρόνια της ζωής τους.

Κλείνοντας την εισήγησή μου, θα ήθελα να επισημάνω πως η παρατήρηση της συγκρότησης και της ιστορική νομιμοποίησης της ιεραρχίας του φύλου, ιδωμένη μέσα από τη ματιά ανθρώπων που αγωνίστηκαν ενάντια σ' αυτήν-υπερβαίνοντας τα ιδεολογικά-νομικά-πολιτικά όρια της εποχής τους- μας δίνει χρήσιμα μαθήματα για το παρόν. Η εισήγηση αυτή, επομένως, δεν έχει σκοπό μόνο την τοποθέτηση πάνω στο θέμα της έμφυλης ιεραρχίας στο Μεσοπόλεμο και τη συμπόρευση του Σβώλου στο γυναικείο κίνημα, αλλά ευελπιστεί να γεννήσει έναν ευρύτερο προβληματισμό σχετικά με τη διαφορούμενη θέση της γυναίκας στο γνωστικό πεδίο και ιδιαίτερα στη νομική επιστήμη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- «Ο Αγώνας της Γυναίκας», δελτίο του Συνδέσμου για τα δικαιώματα της γυναίκας (1923-1936)
- «Ελληνίς», μηνιαίο περιοδικό του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων (1921-1940)
- Απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 42/1029 και Υπόμνημα των δικηγόρων, Αλ. Σβώλου και Π. Γουναράκη.
- Αλιβιζάτος Νίκος, «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: Ένα ιστορικό παράδοξο;» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιμ. Χρήστου Χατζηιωσήφ, Τόμος Β2, σ. 245-257
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση - 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο 1983
- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990
- Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985
- Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, *Σιωπηρές Ιστορίες – Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1987
- Παπαφράγκος Στάμος, «Διορισμός γυναικών εις δημοσίας θέσεις. Ιδία εις θέσεις δικαστών. Οι εν τω Συμβουλίω της Επικρατείας Εισηγηταί» στο *Μελέται – Λόγοι – Διαλέξεις*, Αθήνα 1940, σελ.226-238
- Σβώλος Αλέξανδρος, *Προβλήματα της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας* (εναρκτήριος λόγος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα 1931
- Σβώλος Αλέξανδρος, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα 1928
- Φαράκος Αγαμέμνων (επιμελητής), *Αγνή Ρουσοπούλου (1901-1977)*, Αθήνα 1980
- Φουρναράκη Ελένη, "Επι τιτι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", *Μνήμων*, 24 (2002), σ.179-226